

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького

ISSN 2076-5894
INDEX COPERNICUS
INTERNATIONAL
ICV 2015: 49.60

ВІСНИК ЧЕРКАСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія
ФІЛОСОФІЯ

Науковий журнал

Виходить 2 рази на рік

Заснований у березні 1997 року

№ 2. 2016

Черкаси – 2016

**Засновник, редакція, видавець і виготовлювач –
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького**

Свідоцтво про державну перереєстрацію КВ № 21389-11189Р від 25.06.2015

Науковий журнал містить статті, присвячені актуальним проблемам історії філософії, соціальної філософії, філософії культури, філософії релігії, філософії мови. У публікаціях аналізуються засадничі ідеї філософії гуманізму та демократії, досліджується зміст концептів волі і свободи в пізньоантичній філософії, розглядаються особливості історико-філософського дискурсу ідеї суспільної угоди, здійснюється аналіз принципів та цінностей християнської демократії в сучасному соціокультурному просторі, аналізуються проблеми і тенденції розвитку інформаційних процесів у суспільстві, розглядається гуманістичний потенціал східнохристиянських учень та діалектика секулярного і постсекулярного в сучасному соціокультурному просторі, здійснюється семіологічний аналіз формування смислу, виявляються особливості аксіологічної та наукової гуманітаристики Ч. В. Морріса, пропонується аналіз низки інших актуальних проблем філософії.

Для широкого кола фахівців у сфері гуманітарних наук, викладачів, аспірантів, студентів та пошукачів.

Журнал входить до переліку наукових фахових видань України з філософських наук (Наказ МОН України від 12 травня 2015 р. № 528).

Випуск № 2 наукового журналу Вісник Черкаського університету, серія: філософія рекомендовано до друку та поширення через мережу Інтернет Вченою радою Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (протокол № 2 від 18 жовтня 2016 року).

Журнал індексується в міжнародній наукометричній базі Index Copernicus (ICV 2015:49.60) та реферується Українським реферативним журналом «Джерело» (засновники: Інститут проблем реєстрації інформації НАН України та Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського), індексується Google Scholar.

Головна редакційна колегія:

Черевко О.В., д.е.н., проф. (головний редактор); *Боєчко Ф.Ф.*, член-кор. НАПН України, д.б.н., проф. (заступник головного редактора); *Корновенко С.В.*, д.і.н., проф. (заступник головного редактора); *Кирилюк Є.М.*, д.е.н., проф. (відповідальний секретар); *Архипова С.П.*, к.пед.н., проф.; *Біда О.А.* д.пед.н., проф.; *Гнезділова К.М.*, д.пед.н., доц.; *Головня Б.П.*, д.т.н., доц.; *Гусак А.М.*, д.ф.-м.н., проф.; *Десятков Т.М.*, д.пед.н., проф.; *Земзюліна Н.І.*, д.і.н., проф.; *Жаботинська С.А.*, д.філол.н., проф.; *Кузьмінський А.І.*, член-кор. НАПН України, д.пед.н., проф.; *Кукурудза І.І.*, д.е.н., проф.; *Лизогуб В.С.*, д.б.н., проф.; *Ляшенко Ю.О.*, д.ф.-м.н., доц.; *Марченко О.В.*, д.філос.н., проф.; *Масненко В.В.*, д.і.н., проф.; *Мігус І.П.*, д.е.н., проф.; *Мінаєв Б.П.*, д.х.н., проф.; *Морозов А.Г.*, д.і.н., проф.; *Перехрест О.Г.*, д.і.н., проф.; *Поліщук В.Т.*, д.філол.н., проф.; *Селіванова О.О.*, д.філол.н., проф.; *Чабан А.Ю.*, д.і.н., проф.; *Шпак В.П.*, д.пед.н., проф.

Редакційна колегія серії:

Марченко О.В., д.філос. н., проф. (відповідальний редактор), *Процишин В.М.*, к.філос.н., доц. (відповідальний секретар), *Бичко І.В.*, д.філос.н., проф., *Богданов В.С.*, д.філос.н., проф., *Дмитренко М.Й.*, д.філос.н., проф., *Дуйкін В.Р.*, д.філос.н., проф., *Іщенко М.П.*, д.філос.н., проф., *Коломієць О.Г.*, д.філос.н., доц., *Стадник М.М.*, д.філос.н., проф., *Шпак В.Т.*, д.філос.н., проф., *Szymanek K.*, dr. hab. (Польща), *Slomski W.*, dr. hab., prof. (Польща), *Короткая Т.П.*, д.філос.н., проф. (Білорусія).

За зміст публікації відповідальність несуть автори.

Адреса редакційної колегії:

18000, Черкаси, бульвар Шевченка, 81,
Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького,
кафедра філософії та релігієзнавства. Тел. (0472) 37-55-57
web-сайт: <http://philosophy-ejournal.cdu.edu.ua/index>
e-mail: epictet@ukr.net

УДК 271(477)

ЛОМАЧИНСЬКА Ірина Миколаївна,
 доктор філософських наук, професор,
 завідувач кафедри філософії
 Київського університету імені Бориса Грінченка,
 e-mail: lomachinskairina@ukr.net

РОЛЬ ПРАВОСЛАВНИХ МОНАСТИРІВ У ФОРМУВАННІ СВІТОГЛЯДНИХ ОРІЄНТИРІВ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Стаття присвячена аналізу ролі православних монастирів у формуванні світогляду українського суспільства в різні історичні періоди української історії. Охарактеризовано сутність монастиря як громади та як комплексу культових споруд. Зазначено, що етапи національно-культурної діяльності православних монастирів тісно пов'язані з вимогами історичних реалій. Монастирська практика, передусім, формує моральний ідеал святості як жертовності мирським, утвердження ідеї служіння Богу через служіння чернечій спільноті. Проаналізовано ідейний зміст чернечого аскетизму. Підкреслюється, що у чернечій духовній традиції утверджується почуття сумління, ідеал духовної любові та милосердя. Досліджені основні функції православних монастирів, охарактеризовано трансформацію функціонального призначення православних монастирів під впливом суспільно-політичних викликів. У висновках зазначено, що у сучасному інформаційному суспільстві монастир варто усвідомлювати як інформаційно-комунікаційну систему, яка завдяки своєму сакральному статусу має оптимальні можливості для здійснення суспільної пропаганди.

Ключові слова: православний монастир, православне чернецтво, чернеча ідеологія, релігійна пропаганда, світоглядні орієнтири.

Постановка проблеми. У загостренні ідеологічних дискусій та міжконфесійних протиріч сучасності, що хвилюють не лише православну спільноту, а й усе свідоме українське суспільство сучасності, заслугове на переосмислення соціально-культурний феномен монастиря як фундаментальної ланки церковної організації. Сучасне суспільство характеризується як інформаційно-комунікаційне, що зумовлює актуалізацію наукової уваги до православного монастиря як цілісної інформаційної системи, яка протягом тривалого періоду свого існування у вітчизняних реаліях значною мірою вплинула на формування світоглядних орієнтирів української нації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз проблеми виконано на основі історичних (В. Аскоченський, Є. Голубинський, М. Грушевський, А. Єфименко, К. Харлампович), історико-філософських (С. Булгаков, Л. Карсавін, Г. Шпет) та богословських (Іоан Ліввичник, Теодор Студит) праць, присвячених ідеології чернецтва загалом та вітчизняному православному чернецтву зокрема.

Мета статті. Метою дослідження є аналіз ролі православних монастирів у формуванні світоглядних орієнтирів українського суспільства в історичному контексті. Мета передбачає реалізацію наступних завдань: визначення сутності монастиря як суспільного феномену; характеристика трансформації функцій православних монастирів на різних етапах їх історії; окреслення викликів, що ставить сучасна інформаційна епоха перед монастирем як комплексом, що поєднує різні соціально-комунікаційні системи – бібліотечну, книговидавничу, інформаційну.

Виклад основного матеріалу. Кожна держава має свою своєрідну візитну картку, яка зумовлює її культурний потенціал і формує уявлення про систему цінностей і пріоритетів перед світовою спільнотою. Для України такою особливістю, що якісно виділяє її серед світового культурного оточення, є її духовна скарбниця у вигляді національної монастирської практики. Навіть у найскладніші історичні періоди православні монастирі залишались джерелами освіти й благодійності, центрами релігійної та національної самосвідомості, духовної культури. За різних часів вітчизняної історії монастирі служили як військово-оборонні споруди, здійснювали місіонерську та етично-освітню діяльність.

Тривалий час у вітчизняному релігієзнавстві роль православних монастирів у просторі творення національної духовності обмежувалась, переважно, культово-богослужбовою та

духовно-культурною функціями. Але в сучасних кризових умовах, зумовлених глобальною інформаційною війною та військовими діями в східних регіонах нашої держави, проблема ролі українських православних монастирів у суспільному житті української нації потребує осмислення феномену монастиря у категоріях сучасної інформаційної епохи – як цілісної інформаційної системи (знаково-символьної та комунікаційної), що завдяки своєму сакральному статусу виступає своєрідним архетипічним утворенням, яке регулює не лише суспільну свідомість, але є невід'ємною частиною національної пам'яті.

Феномен монастиря у сучасній науковій літературі визначається двоюко: як громада ченців, які об'єдналися на основі тотожних релігійних поглядів, ідеалів для спільного проживання за особливими поглядами, зафіксованими у монастирських статутах; монастир – це також певним чином організований комплекс культових, житлових та господарських приміщень, обнесений огорожею чи стіною [1, с. 202]. Тобто поняття «монастир як громада» та «монастир як комплекс культових споруд» сприймаються як омоніми. Подібне подвійне визначення спостерігається у більшості вітчизняних енциклопедичних видань.

Варто зазначити, що у російському тритомному енциклопедичному словнику «Християнство» поняття «Монастырь» немає, представлено лише термін «Монашество» [2, с. 148]. Водночас, у його визначенні подається два грецьких терміни (в перекладі) – «самітник» та «усамітнене житло», але які сприймаються у нерозривній єдності. Тобто монастир усвідомлюється як певна «духовна огорожа», що забезпечує його насельників від мирських спокус та стимулює до тілесної аскези та духовних подвигів. Тобто, «усамітнене житло» набуває статусу монастиря лише за наявності «самітника».

Відповідно, можливо зробити висновок, що поняття «монастир» не є однозначно тотожним для православ'я загалом, і у російській та в українській культурній традиції існують певні відмінності. У історії російського православного чернецтва втрата насельниками свого монастиря супроводжувалась втратою ними свого чернечого сану. Так, у результаті секуляризаційних реформ Петра I була різко обмежена можливість вступу до монастиря, водночас, розширені соціальні функції монастирів, реформи Катерини II обмежили земельні володіння монастирів; а секуляризаційні заходи радянської влади були направлені на знищення чернецтва як соціального стану.

В силу тривалих міжконфесійних конфліктів, що супроводжували історію православ'я в Україні, значна частина вітчизняних монастирів в Україні (як культові споруди) неодноразово переходили у розпорядження чернечих громад різного ідеологічного спрямування – католицького, православного, греко-католицького. Тому культові споруди більшості українських монастирів, що мають кількостілітню (чи, навіть, тисячолітню) історію – це вже не тільки «духовна огорожа» для спільноти насельників, це, передусім, надбання вітчизняної історико-культурної традиції. Вони постають реальним втіленням соціальної пам'яті українського суспільства, елементом самоідентифікації української нації, для якої поліконфесійність є необхідною умовою консолідації соціуму як цілісної інформаційної системи з толерантним ставленням до іншого типу світогляду, але зі збереженням власної мови, культури, світосприйняття.

Відповідно, заслуговують на особливу увагу функції монастиря щодо соціуму, його ролі у етнокультурному формуванні української нації.

У Київську Русь чернецтво прийшло у сформованому й завершеному вигляді із Візантії, привносячи у давньоруське суспільство величезну багатовікову спадщину духовно-етичного досвіду. Із моменту свого виникнення чернецтво стало фактом найбільшої духовної значущості, що визначив собою релігійно-етичний образ молоді Київської держави. Освіта, духовне мистецтво і етична культура Київської Русі багато у чому зобов'язані своїм розквітом чернецтву.

Етапи національно-культурної діяльності православних монастирів тісно пов'язані з вимогами історичних реалій. В період відносного політико-ідеологічного затишся культуротворча діяльність монастирів обмежувалась релігійною сферою, а в епоху політичних катаклізмів відбувалося повернення до активної соціально-культурної діяльності:

I. Києво-руський період (X – XII ст.) – активна культуротворча діяльність, націлена на утвердження християнської духовності в язичницькому суспільстві.

II. Монголо-литовський період (XIII – початок XVI ст.) – період своєрідного культурного «затишшя».

III. Латино-польський період (кінець XVI ст. – XVII ст.) – піднесення культуротворчої діяльності, викликане міжконфесійними протиріччями.

IV. Московський період (XVIII – XIX ст.): 1. Етап культурного донорства (XVIII ст.) – українське чернецтво виступило своєрідним мостом між західноєвропейською та східною (російською) культурами. 2. Етап культурної кризи (XIX ст.) – православні монастирі в Україні виступають проповідниками російської культури.

V. Радянський період – десакралізація чернечої культури.

VI. Період української державності – відновлення сакрального статусу православних монастирів.

На етапі свого становлення у києворуську епоху православні монастирі виконують, переважно, наступні функції: місійно-пропагандистську (поширення нового християнського віровчення у тогочасному язичницькому суспільстві), культово-богослужбову (богослужіння у межах власної чернечої спільноти), освітню (запровадження шкіл у ктиторських монастирях для дітей з князівських родин та книгозбірень, що формувалися за рахунок щедрих подарунків впливових новонавернених до чернечого сану з князівських та боярських родин). Запроваджений у монастирі Студійський статут сприяв формуванню монастирської бібліотеки, а пізніше – у XIX ст. на основі традиції лаврської книгозбірні виникає національна бібліотечна справа. Відомо, що при Софіївському Соборі ще з першої половини XI століття діяв добре обладнаний, забезпечений необхідним корпусом книг (950 томів) великокняжий скрипторій, з якого вийшли найцінніші пам'ятки давньоруської писемності [3, с. 28]. Особливим явищем культурного життя Київської Русі, що виникло і існувало на чернечих теренах, було літописання. У Києворуську епоху монастир постає не лише як центр релігійного життя, але й як образне втілення українського іконопису і формування місцевої школи храмової архітектури – отже, монастир виконує активну культуротворчу функцію.

В інформаційно-комунікаційному плані заслугоує на увагу також функція збереження національної пам'яті, що втілилася у традиції формування при монастирях князівських сімейних усипальниць. Відповідно, монастирям належить головна роль в збереженні сакральної культури українського народу.

Але із духовно-релігійної точки зору, головним призначенням і вищим ідеалом чернецтва є, передусім, своєрідний спосіб життя, що формує духовний потенціал нації. Монастирська практика, передусім, формує моральний ідеал святості як жертвності мирським, адже простір і час для істинних християн набуває певної цінності та сенсу тільки тоді, коли формується прагнення до осягнення меж сакрального. Як справедливо зазначав Л. Карсавін, «недостатній і грішний той дух, якщо він на землі – у часово-просторовому бутті не знаходить і не розкриває себе, поєднуючи свої зусилля із зусиллями плоті і тим перетворює її, якщо він сліпо слідує за потягами тіла. Такий дух уже ніколи й ніде цілком себе не розкриє» [4, с. 231]. У православній духовній традиції неможливо набути святості однією лише вірою, вона є кінцевим результатом постійної боротьби зі своєю двоїстою природою. Відповідно, монастир постає як певна енергетична зона, населена особливим народом, який живе «святим» життям, що сприймається як ідеальний орієнтир для організації людської життєдіяльності. Чернецтво представляло особливу касту вибраних, що завдяки своєму моральному вибору стоїть ближче до Бога. Як звертався Теодор Студит до ченців: «ви скороходи владики Бога, і біг ваш не по землі, але від землі до неба; глядачі не люди, а сонми ангелів і святих; роздавач вінків – сам Господь, і вінки нев'януть. Блаженні ви, що вступили на це поприще змагання, прийнявши схиму» [5, с. 20]. Таким чином, формується один з фундаментальних принципів давньоруської свідомості, що виявляється в уявленні про святість як про вищий моральний ідеал поведінки, як особливу життєву позицію. Її розуміють як жертвність, яку надихають цінності «не від світу цього».

Основою поширення на Русі кіновійного чернецтва стала ідея служіння Богу через служіння чернечій спільноті. Як стверджують правила чернечого співжиття, одним із головних чернечих обов'язків є «насаджування євангельського благочестя як у собі, так і у інших: у собі –

старанним служінням або читанням Слова Божого, слізним покаєнням та частим благоговійним наслідуванням Христових таємниць; у інших – благим прикладом, духовними бесідами та старанною до Бога молитвою», тобто, приймаючи чернечий постриг, людина повинна відчути свій моральний обов'язок не тільки перед громадою, але й перед мирянами [6, с. 4].

Для києворуської доби особливо актуальною була ідея спасіння не лише вірою, чи чеснотами, а активним людинолюбством та добродійством, тому утвердження людської гідності оформлялося давньокиївськими мислителями як ідея «обожнення» людини. За своїм змістовим наповненням аскетизм постає як атрибут святості. «Моральний зміст аскетизму полягає у культивуванні помірності, що веде до панування над пристрастями із метою сприяння силам добра. Християнська аскеза виступає в цьому разі як свідоме застосування доцільних засобів для придбання чеснот і досягнення релігійно-моральної досконалості» [7, с. 24].

Вітчизняна агіографія не тільки стверджувала моральний ідеал, але і намагалася збагнути внутрішній, духовний світ людини, досліджуючи шлях досягнення цього ідеалу. Через образ святого вперше у вітчизняній духовності утверджується почуття сумління, ідеал духовної любові та милосердя. Таким чином, чернецтво виступає своєрідним зразком для наслідування, певним чином «святістю реальності». Як стверджував Іоанн Ліствичник, «світло ченців суть ангели, ченці ж світло для всього людства; тому мають вони бути благим прикладом в усьому» [8, с. 28]. Аскетичний чернечий спосіб життя постає своєрідним моральним ідеалом для суспільства, забезпечуючи виконання не лише етико-виховної, але й місійно-пропагандистської функції.

Як у католицтві, так і у православ'ї чернечі спільноти у історичному контексті розвитку монастирської практики склали привілейовану освічену суспільну верству. У києворуський період чорне духовенство, маючи необхідний багаж знань та суспільного впливу, виконувало роль не тільки духовного, але і політичного радника. При цьому, як правило, кожен єпископ вважав для себе обов'язком посередництво по відношенню до того князя, якому належала його паства, або який виступав безпосереднім ктиторм монастиря [9, с. 33]. Щоб надати вищезазначеній діяльності духовно-релігійного характеру, Церква характеризувала останню як священний обов'язок турбуватися про примирення між ворогуючими і любов до Батьківщини. Варто зазначити, що означена практика зберігається до сьогодні, коли політичні сили активно фінансово підтримують окремі чернечі спільноти, використовуючи таку «співпрацю» не лише з метою духовного наставництва, а, значною мірою, задля політичної реклами.

На всіх історичних етапах держава була зацікавлена в освяченні своєї влади, а монастирі – у збереженні своєї автономності. Але якщо в києворуський період політична функція монастирів обмежувалась переважно виконанням ними ролі посередників у князівських міжусобних конфліктах, то в литовсько-польський період монастирі виступили консолідуючим елементом в об'єднанні національно-патріотичних сил суспільства.

Варто зазначити, що у монголо-татарський період та перші століття литовського панування православні монастирі залишались соціально-інертними щодо ідеологічного життя суспільства. Руйнація монастирських храмових комплексів під час чужоземного вторгнення з одного боку та відсутність релігійної дискримінації з іншого – призупинила активні ідейні процеси у чернечих спільнотах, поставивши їх в ситуацію виживання. В означений період на зміну освітній та політичній функціям монастирів приходить господарська. Витоки господарської діяльності православних монастирів сформувались ще в києворуську епоху шляхом дарування земель князів своїм ктиторським монастирям та відсутності митних зборів з людей церковних (відповідно до статуту Ярослава Мудрого), отримавши в подальшому своє ідейне обґрунтування. Як зазначав С. Булгаков, «праця входить в систему загальної аскетички. Аскетизм в своєму практичному значенні є відношенням до світу, пов'язаним з визнанням вищих, трансцендентних цінностей. Праця в чернечій практиці розглядається як засіб аскетичних вправ, як послушництво, значення і цінність якого лежить поза самим процесом праці» [10, с. 184-185].

Господарська функція монастиря забезпечувала його існування у соціумі, водночас, суперечила обітниці нестягання, яка з'явилась через компроміс, вироблений візантійським

правом ще до прийняття Руссю християнства, і перенесений на Русь разом з Номоканонем (який отримав у місцевій інтерпретації назву Кормчої книги). За законом, чернець не має права мати особисту власність, але має право користуватися власністю монастирською. Ктиторські монастирі, на відміну від кіновійних, не могли мати великих землеволодінь, адже цілком залежали від вкладів ктитора (тобто власника). Ченці в таких монастирях не вели спільного господарства, а вкладники, що забажали піти з монастиря, забирали свою частку зі спільної казни [11, с. 4]. Відповідно, починаючи з XIV століття, на Русі різко скорочується число ктиторських монастирів, на зміну яким приходять монастирі кіновійні. Деякі монастирі набували величезні земельні маєтності. Перетворення церков та монастирів в земельних власників значно розширило і укріпило феодальний соціально-економічний уклад древньоруського суспільства. Існуюча практика передачі монастирям земель в спадщину по духовним грамотам, з метою забезпечити собі після смерті поминання перед Богом і моління за прощення гріхів своїх вела до постійного зростання церковної власності. Така передача земель супроводжувалась заборонаю переходу їх в інші руки, і ця заборона зберігала юридичну силу на протязі життя кількох поколінь.

У середині XIV століття ідейна традиція православної церкви, що поступово виснажила візантійсько-слов'янські джерела своєї культури, втрачала свій вплив на свідомість вищих українських верств, не маючи змоги задовольняти їх духовні та освітні потреби. Можливо зробити висновок з досліджень М. Грушевського, що не бракувало людей з богословською начитаністю, але бракувало того духовного руху, який є символом творчості [12, с.147-152].

Як свідчать історичні реалії, православне чернецтво залишалось на крок позаду католицизму і те, що для православ'я було новацією (шкільна а потім вища богословська освіта, діяльність братств, як об'єднань мирян в підтримку чернецтву, друкарська справа, заклади соціальної реабілітації при монастирях і тощо) – для католицизму було вже пройденим етапом.

Монастирі виявились морально і фізично не готовими до нових політичних реалій, які виявились в жорсткому насаджуванні Польщею своєї релігії та культури. Сутністю поставленої проблеми став не рівень освіти тогочасного українського православного чернецтва, адже, за свідченням Іларіона Огієнка [13, с. 126], в кінці XVI ст. без вищої освіти не можна було стати священником, а її етно-конфесійне забарвлення: чи могло духовенство, що отримувало освіту в латино-польських академіях, відстоювати національні інтереси? Зокрема, як зазначав К. Харлампович, виховання в польських католицьких та протестантських школах, що мали на той час європейський рівень викладання, пробуджувало в руської аристократії та шляхти повагу до польської культури та зневагу до свого рідного, особливо мови [14, с. 206]. Іноді навіть православне духовенство відступало під впливом польської мови та польської літератури. Перекладач Тяпинського Євангелія відмітив, що священники, не маючи шкіл для вивчення української мови, навчають своїх дітей на польській. В кінці XVI століття зустрічаються польські Євангелія навіть у ігуменів православних монастирів.

Таким чином, характеризуючи тогочасний освітній процес, варто відмітити його як позитивні, так і негативні моменти. До негативних належить втрата українським духовенством в процесі навчання в західних католицьких учбових закладах національної самосвідомості, і, як наслідок – небажання відстоювати національні інтереси. А до безумовно позитивних моментів належить прорив в культурній самоізоляції і приєднання до здобутків західноєвропейської культурної традиції, що зумовило можливість ідейного мосту між західною та східною культурними традиціями.

В інформаційно-комунікаційному плані в осмисленні становлення православних монастирів заслуговує на особливу увагу виникнення вітчизняного друкарства. У західноєвропейських реаліях активне використання книгодрукування зумовило поширення ідей протестантизму, а у вітчизняному контексті стало, швидше, примусовою акцією виживання у порівнянні з католицизмом, що було більш мобільним у використанні надбань

книгодрукування. Варто зазначити, що початок православного книгодрукування покладено не стільки монастирями, що обмежувались на той час переважно культово-богослужбовими та господарськими функціями, скільки національно свідомими меценатами – Костянтином Василем Острозьким [15, с. 237] чи видатними сповідниками православ'я – Павлом Домживом Лютковичем Телицею, Спиридоном Собоєм, Кирилом Транквіліоном Ставровецьким [16, с. 59].

Особливе місце серед українського друкарства обіймає друкарня Києво-Печерської лаври. Ідея організації друкарні – це той випадок, коли зацікавленість церковних діячів у розвитку книжкової справи збігалася з суспільним інтересом, і поряд з суто релігійною, церковною проблематикою книга відображала ідеали суспільства, моральні орієнтири, ставлення людей до своєї історії, культурних цінностей, закладала основи національної свідомості. Неможливі для рукописної книги тиражі, порівняно низька вартість книгодруків – сприяли поширенню національно-релігійних ідей серед різних верств населення. У першій половині XVII століття у друкарні Києво-Печерського монастиря, як зазначає І. Огієнко, «друкарями в Києво-Печерській Лаврі були переважно ченці, але люди високоосвічені, з добрим знанням грецької, пізніше латинської мов. Лишивши друкарню, вони часто розходилися на ігуменства, архимандритства, або й на архиєрейські кафедри» [17, с. 22].

Діяльність братських шкіл та національно-свідомих релігійно-культурних діячів на шляху поширення друкарства поєдналась з національно-визвольним рухом. Боротьба з унією, що стала не стільки релігійною, як політичною акцією, дала поштовх до згуртування різних прошарків народних мас під проводом національної ідеї. В козацтві православне духовенство знайшло не тільки спільника для самозбереження та впливову силу для переваг в релігійній боротьбі. Козацтво, звичайно через керівну верхівку, виступило ктитором православних монастирів на українських землях та їх захисником від захоплень уніатами [18, с. 9].

Епоха визвольних змагань також надає приклади тісної співпраці православних монастирів та політичних лідерів. Найбільш впливовими суспільними постатями стають Богдан Хмельницький (який отримав суспільну підтримку лише опісля проголошення у визвольній війні релігійних гасел боротьби з католицизмом) [19, с. 296-297], Петро Могила (архимандрит, засновник Києво-Могилянської академії) [20, с. 470-471], Іван Мазепа (активний будівник православних монастирів та їх меценат) [21, с. 268-269] тощо.

Розглядаючи питання просвітницької діяльності українських православних монастирів, не можливо оминати увагою таке визначне явище в історії вітчизняної освіти, як заснування у 1631 році за сприяння митрополита Петра Могилы першого в Україні вищого навчального закладу – Києво-Могилянської колегії (пізніше – Київської духовної академії). Як вказує Г. Шпет, починаючи з середини XVI століття учні колегії виступають у ролі вчителів у Москві [22, с. 271]. Вже в 1649 році Ртищев виписав з Київської лаври вчених ченців для навчання росіян «вільних наук» в Андріївському монастирі. Відповідно, означені факти слугують підтвердженням того, що російська освітня система формувалась на засадах вітчизняної освітньої традиції.

Випускники Академії поширювали свою просвітницьку діяльність на всю Україну, відкриваючи нові школи для середніх та бідніших верств населення. Навіть після реформування Академії в спеціальний духовний заклад, в стінах Академії проводилась дослідницька та перекладацька робота відносно творів засновників Церкви та видатних західних релігійних діячів. Зокрема Академія мала вчений журнал «Труды Киевской духовной академии», де друкувались переклади творів видатних православних релігійних діячів та оригінальні статті [23, с. 107].

Варто зазначити, що з початку XVII століття розпочинається складна епоха для національно-культурної діяльності українського православного чернецтва. Для культурного життя України, яке в означений період мало переважно церковно-релігійний характер, стало своєрідною ідеологічною та політичною катастрофою, що триває до сьогодні, підпадання української церкви під владу московського патріарха, адже перебуваючи під владою

патріарха царгородського, українська церква мала повну автономію в своїх вчинках і судженнях. В соціально-економічному плані означені процеси реалізувались шляхом секуляризаційних реформ, адже з одного боку, монастирі як самостійні господарські організації, могли виступати як активна політична сила в державних та міждержавних стосунках, а з іншого – українське духовенство, відчуваючи на собі вплив західно-європейського відродження, на той час стояло на щабель вище в своєму освітньому відношенні від духовенства російського, що штовхало останнє дивитись на українські соціально-культурні процеси як на вогнища еретизму.

Заборона указом «Про чернече звання» (1724 року) тримати у монастирях затвірників та сповідників крайнього аскетизму а також заборона ченцям займатись книжковою справою: в келіях не дозволялось тримати чорнила та паперу, – підривали духовну складову чернечого подвигу, сформовану Т. Студитом: ««Нема нічого блаженнішого і вищого від нашого, монашого, життя. Тому відповідно до того, як ми називаємося – монахами, так неодмінно ми й мусимо жити, щоб наймення і життя не суперечили одне одному. Бо монах – це той, хто спрямовує свій погляд тільки до Бога, єдиного Бога прагне, до єдиного Бога прикутий і єдиному Богові із доброї волі вдень і вночі служить. Маючи мир із Богом, він творить серед інших мир і любов» [24, с. 202].

Необхідним завершенням відносин церкви і держави в Російській імперії був дозвіл світській владі накладання чисто церковних покарань: церковного покаяння, позбавлення християнського погребіння, віддача до монастиря та монастирське ув'язнення. Монастирські в'язниці віддзеркалювали відношення між церквою та державою з однієї сторони, та державою і суспільством – з іншої. До середини XIX століття в монастирських казематах домінували представники різноманітних релігійних сект та течій, а також ті, кого не влаштовувала офіційнодержавна православна догматика. Але вже в період царствування Миколи I серед монастирських арештантів починають переважати політичні в'язні. Зазвичай, в українських монастирях в'язниць в повному розумінні цього слова не існувало, а використовувалось насильницьке послушництво [25]. Означені заходи сприяли дискредитації ідеї чернечого життя як свідомого аскетичного подвигу, перетворюючи монастир у соціальний каральний інститут, що створило ідейне підґрунтя для практично тотальної руйнації православних монастирів у радянську епоху.

В інформаційно-комунікаційному плані означені процеси отримали своє втілення у цензурних утисках щодо українських друкарень. Із забороною друку автономних українських видань українське чернецтво втратило роль головного носія і розповсюджувача культурних та релігійних ідей на території України. Окрім того, поділ на чорне та біле духовенство призвів до двоякого розуміння мети релігійного служіння та протистояння в межах православної церкви. Показовим прикладом можуть слугувати відносини між світськими та духовними вищими учбовими закладами, коли у 80-х роках XIX століття випускники семінарії практично не мали шансів вступити до Київського університету (на відміну від випускників гімназій), для них був можливий шлях тільки в Київську духовну академію [26, с. 173].

Водночас, незважаючи на державницький тиск і прагнення до обмеження ролі духовних вищих навчальних закладів лише виконанням культово-богослужбових функцій, заслуговує на увагу спроба створення на теренах діяльності Київської Духовної академії власної філософської школи. Після кризи традиційного «державницького» релігійного світогляду, який був характерний для початку XIX століття, в другій половині XIX століття відбувається своєрідний духовно-просвітницький вибух, якому був притаманний пошук нових духовних орієнтирів в суспільному середовищі. Як зазначає Г. Флоровський, «певне філософське хвилювання переживало в той час студентство в Київській академії, куди з Петербургу був переведений ректором Інокентій Борисов. Цікаво, що перші проповідники філософського ідеалізму, всі вийшли з духовної школи, дореформенної – Велланський із Київської академії, Галич із Севської семінарії, Павлов із Воронежської. І пізніше з духовних академій довгий час виходили і університетські професори філософії –

П. Юркевич, М. Троїцький, архимандрит Феофан Авсеньєв, О. Новицький, С. Гогоцький – із Київської академії...» [27, с. 278]. Як зазначають Ю. Федів та Н. Мозгова, саме І. Борисов започаткував історичне направлення духовно-академічної традиції в Київській духовній академії, яке корінним чином відрізнялося від догматичного направлення Московської духовної академії. Сутність цього направлення полягала в тому, що критерієм науковості філософії вважався її історико-філософський контекст [28, с. 278].

Свідомо оминаючи радянський період в історії православних монастирів, коли тогочасна атеїстична ідеологія дозволяла лише власну політичну міфотворчість, зупинимось на реаліях сьогодення. З утвердженням політичної незалежності Української держави розпочинається відродження православних монастирів. Водночас, розкішні монастирські комплекси – як реставровані, так і новозбудовані, створюють лише видимість відродження православної чернечої ідеології, адже розкішне життя значного числа сучасної чернечої братії немає нічого спільного з аскезою та смиренням.

Монастир як історико-культурний комплекс виконує функцію музейної комунікації (яскравий приклад – Заповідник Києво-Печерської Лаври). Водночас, реставрація храмових комплексів Почаївської лаври знищила її зв'язок з українською національно-культурною традицією. Хоча господарська функція більшості сучасних православних монастирів обмежена, переважно, веденням невеликого господарства для утримання чернечої громади, водночас, активна політична функція, а саме – ідеологічна підтримка окремих впливових політичних сил – забезпечує їм відповідну фінансову підтримку.

Водночас, заслуговує на увагу трансформація місійно-пропагандистської функції православних монастирів в умовах гібридної війни в Україні. Найбільші лаври в Україні – Почаївська, Києво-Печерська та Святогірська – знаходяться у підпорядкуванні Української православної церкви, що виступає самостійною частиною Російської православної церкви. Свідомо оминаючи ідеологічні дискусії в сучасному українському православ'ї, зазначимо, що проросійська спрямованість найбільших монастирів України проявляється навіть у російській мові їх інтернет-сайтів (<http://www.lavra.ua>, <http://www.pochaev.org.ua>, <http://svlavra.church.ua>).

Щодо освітньої функції – то вона спрямована, переважно, на книговидавничу діяльність та, як відповідь на виклики сучасної інформаційної доби – на створення власних інтернет-ресурсів.

Висновки і перспективи подальших досліджень. У сучасному глобалізованому світі, зумовленому активним розвитком інформаційних технологій, що характеризується досконалими засобами маніпулювання суспільною свідомістю, відбувається переосмислення ідейних засад діяльності релігійних організацій, які у кризових реаліях сьогодення, завдяки своєму сакральному статусу, мають найбільший рівень довіри суспільства та найкращі можливості для здійснення різних видів пропаганди. Сучасний монастир – це не тільки храмовий комплекс, а, передусім, чернеча громада, з власною системою ідеологічних переконань і можливістю їх активного поширення засобами інтернет-технологій. Національна спрямованість вітчизняних православних монастирів забезпечила їм можливість збереження національної духовності навіть у кризові періоди їх історії, на відміну від реалій сьогодення, коли, наприклад, у незалежній українській державі «Онлайн бібліотека Київської духовної академії та семінарії «Киевское книжество» (<http://lib.kdais.kiev.ua>)» містить не більше 5% літератури українських авторів. Світоглядні орієнтири сучасного інформаційного суспільства формують його інформаційні ресурси, тому лояльне ставлення державних та громадських інституцій до активної пропаганди монастирями найбільшої в Україні православної церкви чужої національної традиції в умовах інформаційної війни створює загрозу національній самосвідомості. У поліконфесійній українській державі на різних етапах її історії православна свідомість значною мірою стала визначальним чинником формування української нації, водночас, в умовах сьогодення православний міжконфесійний конфлікт з нав'язаними ззовні ідеологемами стає основною причиною розколу в суспільстві. Не варто забувати, що саме за підпорядкування російській, а пізніше – радянській імперіям,

вітчизняні православні монастирі втрачали свою духовну основу. Як свідчить історія, від активності православних чернечих громад на шляху утвердження національної самосвідомості, від уміння знайти порозуміння з владними інституціями, значною мірою залежала (і залежить) духовна єдність українського суспільства.

Список використаної літератури

1. Релігієзнавчий словник / [За ред. професорів А. Колодного і Б. Лобовика]. – К.: Четверта хвиля, 1996. – 392 с.
2. Христианство: Энциклопедический словарь: в 3 т. – Т. 2. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1995. – 671 с.
3. Голубинский Е. История русской церкви / Е. Голубинский. – Т. 2. – М.: Тип. Университета, Б. г. – 919 с.
4. Карсавин Л. *Saligia Noktes Petropolitanae* / Л. Карсавин. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА: ХРАНИТЕЛЬ, 2004. – 237 с.
5. Монашеское делание: сборник поучений святых отцов и подвижников благочестия. – М.: Свято-Данилов монастырь; СП «Квадрат», 1991. – 206 с.
6. Сокращенные правила монашеского жития. – К., 1875.
7. Библиологический словарь [Электронный ресурс]. – СПб, 2002. – Режим доступа: http://www.krotov.info/spravki/persons/04person/vasi_vel.html
8. Иоанн Лествичник. Лестница, возводящая на небо / Иоанн Лествичник. – М.: Изд-во Сретенского монастыря, 2007. – 592 с.
9. Об отношениях духовенства русского к князьям с XI до половины XV века: Сб. статей. – М.: Тип. В. Готье, 1858. – 116 с.
10. Булгаков С. Два града: исследования о природе общественных идеалов / С. Булгаков. – М.: Тип. А. Мамонтова, 1911. – 304 с.
11. Будовниц И. Монастыри на Руси и борьба с ними крестьян в XIV – XVI веках / И. Будовниц. – М.: Наука, 1966. – 392 с.
12. Грушевський М. Духовна Україна / М. Грушевський. – К.: Либідь, 1994. – 560 с.
13. Огієнко І. Українська церква / І. Огієнко. – Т. 1. – Прага: Вид. Тищенко, 1942. – 234 (2) с.
14. Харлампович К. Западные православные школы XVI – начала XVIII века / К. Харлампович. – Казань, 1898.
15. Шамрай М. Першодруки в бібліотеці Києво-Софійського Собору / М. Шамрай // Роль бібліотек, монастирів та інших культурних установ у розвитку культури України. – К., 1993.
16. Книга і друкарство на Україні. – К.: Наукова думка, 1964. – 315 с.
17. Огієнко І. Історія українського друкарства / І. Огієнко. – К.: Либідь, 1994. – 446 с.
18. Ломачинська І. М. Монастирі України / І. М. Ломачинська. – К.: Балтія-Друк, 2015. – 208 с.
19. Грушевський М. С. Ілюстрована Історія України / М. Грушевський. – К., Львів, 1990. – 525 с.
20. Грушевський М. С. Духовна Україна / М. Грушевський. – К.: Либідь, 1994. – 560 с.
21. Ефименко А. Я. История украинского народа / А. Я. Ефименко. – К.: Лыбидь, 1990. – 512 с.
22. Шпет Г. Очерк развития русской философии / Г. Шпет // Русская философия: очерки истории. – Свердловск: Издательство Уральского университета, 1991. – С. 217-570.
23. Аскоченский В. Киев с древнейшим его училищем – академией / В. Аскоченский. – К.: Тип. Веймара, 1856. – 256 с.
24. Теодор Студит. Поучення / Теодор Студит; [Г. Теодорович (пер.)]. – Л.: Монастир Монахів Студитського Уставу, 1999. – 226 с.
25. Лист в Київську духовну консисторію // ЦДІА у м. Києві. – ф. 127, оп. 756, од. 398.
26. Воспоминания и автобиография одесского протоиерея Николая Ивановича Соколова // Киевская старина. – 1906. – № 9. – С. 155-197.
27. Флоровский Г. Пути русского богословия / Г. Флоровский // О России и русской философской культуре: философы русского послеоктябрьского зарубежья. – М.: Наука, 1990. – 527 с.
28. Федів Ю. О. Історія української філософії / Ю. О. Федів, Н. Г. Мозгова. – К.: Україна, 2000. – 512 с.

References

1. *Religious dictionary* (1996). Kyiv: Fourth wave (in Ukr.)
2. *Christianity: the Encyclopaedic dictionary*, 2 (1995). Moscow: Large Russian encyclopaedia (in Russ.)
3. Golubinsky, E. *History of the Russian church*, 2. Moscow: Tipography of the University (in Russ.)
4. Karsavin, L. (2004). *Saligia Noktes Petropolitanae*. Moscow: AST MOSKVA: KHRANITEL (in Russ.)
5. *Monastic work: a collection of teachings of the Holy fathers and ascetics* (1991). M.: Svyato-Danilov monastery; SP "Square" (in Russ.)
6. *Abbreviated rules of monastic life* (1875). Kiev (in Russ.)
7. *Bibliological dictionary* (2002). Retrieved from http://www.krotov.info/spravki/persons/04person/vasi_vel.html
8. John of The Ladder (2007). *Stairs ascend to the sky*. Moscow: Publishing house of Sretensky monastery (in Russ.)
9. *On the relations of the Russian clergy to the princes from the XI to half of the fifteenth century*. Moscow: Type of V. Gautier (in Russ.)
10. Bulgakov, S. (1911). *Two hails: studies on the nature of public ideals*. Moscow: Type. A. Mamontov (in Russ.)

11. Budovnits, I. (1966). *Monasteries in Russia and their control of the peasants in the XIV – XVI centuries*. Moscow: Nauka (in Russ.)
12. Grushevsky, M. (1994). *Spiritual Ukraine*. Kyiv: Lybid' (in Ukr.)
13. Ogienko, I. (1942). *Ukrainian Church, I*. Prague: Publ. Tishchenko (in Ukr.)
14. Kharlampovich, K. (1898). *Western Orthodox school of the XVI-early XVIII century*. Kazan (in Russ.)
15. Shamray, N. (1993). First printed editions in the library of the Kiev Sophia Cathedral. *The Role of libraries, monasteries and others cultural institutions in the development of Ukrainian culture*. Kyiv (in Ukr.)
16. *Book and book printing of Ukraine* (1964). Kyiv: Naukova Dumka (in Ukr.)
17. Ogienko, I. (1994). *History of Ukrainian book-printing*. Kyiv: Lybid' (in Ukr.)
18. Lomachynska, I. M. (2015). *Monasteries of Ukraine*. Kyiv: Baltic-Print (in Ukr.)
19. Hrushevsky, M. S. (1990). *Illustrated History of Ukraine*. Kyiv, Lviv (in Ukr.)
20. Grushevsky M. (1994). *Spiritual Ukraine*. Kyiv: Lybid' (in Ukr.)
21. Yefimenko, A. Y. (1990). *History of Ukrainian people*. Kiev: Lybid' (in Russ.)
22. Shpet, G. (1991). Sketch of the development of Russian philosophy. *Russian philosophy: essays on the history*, 217-570. Sverdlovsk: Publishing house Ural University (in Russ.)
23. Askochensky, V. (1856). *Kiev with its oldest school Academy*. Kiev: Type Weimar (in Russ.)
24. Theodore, Studite (1999). *Boucenna*. Lviv: Monastir of Monks of Studit Charter (in Ukr.)
25. A letter to the Kyiv theological Consistory. *CGIA in Kiev, f. 127, op. 756, od. 398*.
26. Remembrances and autobiography of the Odesa archpriest N. I. Sokolov (1906). *Kievskaiia starovina (Kiev old times)*, 9, 155-197 (in Russ.)
27. Florovsky, G. (1990). Ways of Russian theology. *About Russia and Russian philosophical culture: philosophers of the Russian post-revolutionary Diaspora*. Moscow: Nauka (in Russ.)
28. Fediv, Yu., Mozgova N. (2000). *The History of Ukrainian philosophy*. Kyiv: Ukraine (in Ukr.)

LOMACHYNSKA Iryna Mykolaivna,
 Doctor of Sciences (Philosophy), Professor,
 Head of the Department of Philosophy
 Borys Grinchenko Kyiv University,
 e-mail: lomachinskairina@ukr.net

A ROLE OF THE ORTHODOX MONASTERIES IN FORMING THE WORLDVIEW REFERENCE-POINTS OF UKRAINIAN SOCIETY

Abstract. *Introduction. In exacerbation of ideological debates and interfaith contradictions of our concern is not only the Orthodox community, but also all conscious Ukrainian society today, deserves special attention as a fundamental phenomenon monastery church organization. Modern information society requires scientific attention to the Orthodox monastery as an integrated information system for a long period of its existence influenced the formation of the ideology of the Ukrainian nation. Purpose - to analyze the role of Orthodox monasteries in shaping the outlook of Ukrainian society at different stages of its history. Methods. The research problems by using a combination of methods used in the humanities and social sciences, including: history (the study of the features of Orthodox monasticism at different stages of its history, structural (the analysis of structural features of Orthodox monasticism), functional (the analysis functions of Orthodox monasteries in society, as well as analysis and synthesis, synthesis. Results. Ukrainian Orthodox monasteries – is the actual implementation of social memory in Ukrainian society, an element of identification of the Ukrainian nation, which is important for tolerance to another type of ideology, but preserving their own language, culture and worldview. At different historical stages ascetic life of monks was a kind of moral ideal society, enabling religious propaganda. At all stages of historical state was interested in the dedication of his power and monasteries - in maintaining their independence from the state. The economic function Monastery ensure its existence in society, but contrary to the principle of religious poverty. The emergence of printing in Orthodox monasteries provided the distribution Orthodox ideology. Originality. Analysis of the monastery as an integrated complex that combines different communication systems - library, publishing, information that ensure the effectiveness of the monastic community interaction and communication with the public. Conclusion. The current monastery is not only a temple complex, and, above all, the monastic community, with its own system of ideological beliefs and the possibility of active promotion by means of internet technology. In terms of information warfare should pay attention to the state and public organizations on the content of propaganda being done Orthodox monastery for strengthening national identity and spiritual unity of Ukrainian society.*

Key words: *Orthodox monastery, Orthodox monkhood, monastic ideology, religious propaganda, world view reference-points.*

Одержано редакцією 17.09.2016
Прийнято до публікації 10.10.2016